

5. Spioner, spänning och sexualitet: Kalla krigets hemligheter

Vägen från Färösund österut mot Bungenäs fritidshusområde leder fram till en stängd gallergrind och ett högt metallstaket med taggtråd överst. Här står en vaktkur och en iögonenfallande tavla med texten "Information Bungenäs övningsområde". En bild av en projektil i urblekt röd varningstriangel varnar – "Livsfarligt" – och ett plakat för varje veckodag tillkännager: "Ingen skarp-skjutning". Intrycket är att detta är avstängt militärområde, men samtidigt tyder upplysningen att ingång sker från parkeringen på att tillträdet är fritt.

När vi håller till vänster om gallergrinden och promenerar in på Bungenäs möts vi inte bara av norra Gotlands karga natur med martallar och klapperstenstränder, utan också av exklusiva fritidshus i militärinspirerad arkitektur eller inhysta i värn och underjordiska bunkrar (21/2 2019). Det är en speciell miljö. Omgivningarna är märkta av militär verksamhet, och vi noterar att det saknas gräsmattor, studs mattor och annat som vanligtvis associeras med fritid och sommarlek.

På Bungenäs fanns en kalkindustri fram till början av 1960-talet, då området på 160 hektar köptes av staten och togs i anspråk av Försvarsmakten. Under de kommande årtiondena uppfördes ett hundratal militära byggnader och installationer, varav ett stort antal fortfarande

◀ Det taggtrådskantade stängslet, metallgrinden och en skylt om militär övningsverksamhet markerar ingången till Bungenäs fritidshusområde.

finns kvar. Det byggdes även en brandstation och diverse baracker. I en 800 kvadratmeter stor underjordisk konstruktion fanns storkök, matsal och logement, och längst in i berget ett radarobservationsrum. Området innehöll en terrängbana och löpgravar för att träna närstrid, och på stenstränderna övades målskjutning. Gotland demilitariserades efter kalla krigets slut och när Bungenäs 2003 öppnades för allmänheten började surfare och solbadare hitta hit. 2006 köptes det av fastighetsutvecklaren Joachim Kuylenstierna, som genom det för ändamålet nyinrättade arkitektkontoret Skälsö arkitekter påbörjade en omvandling där området gick från att vara militärområde till hipp semesterplats och lyxigt fritidshusområde.

Under många år var Bungenäs stängt och endast militärer hade tillträde till de anläggningar – kanoner, bunkrar, kulsprutevärn, en underjordisk spaningscentral, skyttegravar, logement och en brandstation – som fanns bakom det höga staketet. Den som idag besöker Bungenäs blir på flera sätt bli påmind om platsens militära historia. I detaljplanen, som reglerar områdets exploatering, understryks att platsen har en särskild aura, eftersom den så länge varit hemlig: ”Det höga staketet krönt med taggtråd och de befintliga gamla grindarna är en viktig del av Bungenäs historia och bidrar till att bevara områdets mystik. Under kalla kriget var Bungenäs en hemlig och viktig försvarsanläggning dit ett fåtal hade tillträde” (Region Gotland 2012a: 6).¹⁸ Kuylenstierna berättar i en intervju hur han fick kämpa för att behålla staketet och framhåller att ”[det] är något speciellt med ett område som alltid varit instängt” (*Expressen* 30/6 2015).

Bungenäs förflutna som stängt och slutet militärområde är en viktig bakgrund till att det idag kan framstå som spännande och speciellt. Samma hemlighetstema har vi mött vid flera av besöksmålen och kulturarvsplatserna i vårt material, och referenser till det oåtkomliga, det stängda och det hemliga har varit legio. SMHA hade länge en röd stämpel med HEMLIGT överst på sin hemsida och en länk annonserade: ”Hemliga bergrum. Upptäck gömda hemligheter.”¹⁹ I tv-dokumentärer om kalla kriget blir det hemliga ofta berättelsernas själva clou, liksom i stadsvandringar genom tidigare ”topphemliga” militärområden. Byggnader och militär teknik får samtidsrelevans och blir extra intressant genom att tidigare ha varit otillgängliga för allmänheten. I digi-

KOMMANDE AKTIVITETER

Det hemliga kulturarvet. Öppningsbild från det statligt understödda nätverket SMHA:s hemsida.

tala forum delar bunkerintresserade bilder av hemliga platser. På olika sätt förmedlas en stark tjsuning i att besöka försvarsinstallationer och underjordiska utrymmen som uppfattas som hemliga.

I det här kapitlet lyfter vi fram hur hemligheter skapas när kalla kriget kulturarvifieras. På vilka sätt används det som konstrueras som hemligt i minnesskapandet? I vad består den militära hemlighetens lockelse och hur blir hemligheter en maktresurs?

Hemligheter, minne och makt

Olika typer av hemligheter blir viktiga när kulturarvet formas, och det finns skillnader både mellan hur hemliga olika hemligheter anses vara och varför de uppfattas som hemliga. I litteratur om hemligheter och internationell politik påpekas att störst vikt tillskrivs statshemligheter, då deras avslöjande antas kunna hota själva staten (Manjikian 2020). Hemligheter rörande landets egen militära verksamhet, var installatio-

ner finns, hur de ser ut, liksom försvarsmaktens hotscenarier och hur de relateras till statens suveränitet och nationens överlevnad, får också en hög hemlighetsfaktor (Melley 2012). I våra fältundersökningar har vi sett att sådant som spioneri, avlyssning och mer ljusskygg verksamhet används som hemlighetsskapande resurser. Berättelser om att hitta och tyda vad som uppfattas som spår efter fiendens dolda verksamhet i Sverige lyfts ofta fram som spännande och fängslande att följa. Detsamma gäller minnesskapandet kring svenska ansträngningar att se igenom och avslöja fiendens närvaro och aktiviteter på hemmaplan.

En ytterligare aspekt av hemlighetstemat i kalla krigets kulturarv berör osäkerheten och föränderligheten i vad som faktiskt var eller fortfarande är hemligt. När tidigare stängda anläggningar blir besöksmål eller, som i Bungenäs, får ny användning, understryks ofta hur hemlig verksamheten där tidigare var, trots att graden av hemlighållande många gånger är både oklar och omstridd. Även om en plats eller byggnad i officiell mening avhemligats verkar statusen som hemlig ändå kunna återaktiveras, vilket medför att hemligheter kan uppfattas som potentiellt pågående trots att de definierats som kulturarv. Det finns dessutom många exempel på den omvända riktningen, det vill säga att tidigare nedlagda och tillgängliggjorda militära anläggningar återigen tas i militärt bruk och förklaras hemliga för allmänheten. Ett exempel är Färösunds hamn, som återköptes från en privat ägare av Fortifikationsverket 2018 (Regeringen 2018). Att myndigheterna åter ger en militär anläggning status som hemlig har ett starkt säkerhetspolitiskt signalvärde, med innebörden att det återigen finns en hotfull antagonist för vilken anläggningar och uppgifter måste hållas hemliga.

Samtidigt som det hemliga är en central dimension av kalla krigets kulturarv har det en motsägelsefull relation till kollektivt minnesskapande. Minnesskapande bygger på att berättelser och erfarenheter delas, och att verksamheter och platser tillgängliggörs och visas upp. För kulturarvsskaparna finns en risk att de militära hemligheterna då förlorar sin dragningskraft. Ett bergrum som blivit av med sin hemlighetsstatus blir i detta sammanhang inte lika spännande som ett som fortfarande uppfattas som hemligt. Möjligheterna att ta del av hemligheterna kan behöva begränsas för att deras ställning som hemliga ska bevaras. En tanke vi följer i det här kapitlet är att kulturarvsaktörer på olika sätt

konstruerar och hanterar ett hemlighetskaptal, vilket sker både genom att visa upp det hemliga och genom att hålla det dolt, och även genom att förneka kunskap om det hemliga. Intressant nog kan förnekandet av kännedom öka en aktörs hemlighetskaptal, eftersom själva förnekandet i sig kan tolkas som att det rör sig om något som är så topphemligt att det måste dementeras.

Kalla kriget utgör ett bra råmaterial för att producera hemligheter och för exploatering av olika former av hemlighetskaptal. Perioden karaktäriserades som tidigare nämnts av väntan och spionerande på den andra sidan. Överhuvudtaget präglades kalla kriget av en utbredd statlig "säkerhetskultur" (Brodie 2011) där bevarandet av hemligheter för fienden såväl som för de egna medborgarna var lika centralt som att försöka avslöja fiendens hemligheter. Säkerhetskulturen spillde över till samhället i stort och ledde till misstänksamhet samt till ett sökande efter tecken på fientlig infiltration. Ett svenskt exempel är de många berättelserna om mystiska polska tavelförsäljare som förmodades vara utsända från öst men som, vilket forskning har visat, var studenter som ville tjäna lite västvaluta (Magnusson och Olsson 2016). Misstron späddes på enligt en logik där även det allra mest oskyldiga och vardagliga kunde inrymma det hemligaste och farligaste. Ständiga glidningar mellan motsatserna hot och idyll präglade kalla kriget, skriver Cronqvist (2004: 97).

Detta kapitel undersöker hur någonting *görs* hemligt inom ramen för det militära kulturarvet. Det vill säga att vi analyserar hemliggörandet som en process som kan innefatta både att bevara och att avslöja hemligheter. Analysen tar avstamp i sociologen Georg Simmels (1906) argument att hemlighetens betydelse snarare är knuten till praktiken att hemliggöra och hemlighålla än till hemlighetens innehåll. I detta perspektiv förstås det hemliga varken som något som finns, och som i sig själv är så viktigt att det måste döljas för omvärlden, eller som något som inte finns. Poängen är just att för att något ska uppfattas som hemligt måste det göras hemligt; det fordras ett *hemliggörande*. Genom att andra förhindras att veta vad jag eller vi vet förses ett objekt eller en viss upplysning med ett högt värde, menar Simmel (1906: 464). Med andra ord är perspektivet att något laddas med särskild vikt och dignitet genom att göras hemligt.

Vi betraktar görandet av hemligheter som en i grunden politisk

praktik (Masco 2010) som etablerar värden och hierarkier. Hemliggörande upphöjer inte bara det objekt eller den information som konstrueras som hemliga utan ger även dem som håller något hemligt en status som speciella och utvalda. På så sätt producerar hemliggörande specifika identiteter och relationer (Simmel 1906: 486). Att ha tillgång till det hemliga är både att vara separerad från och överordnad dem som inte får ta del av hemligheten. Samtidigt som gränser och hierarkier skapas mellan dem som är betrodda och dem som inte är det, kan hemligheten skapa stark gemenskap. Att dela något viktigt och värdefullt, som ingen annan vet, möjliggör en form av intimitet mellan de invigda.

En central aspekt av vår analys är att hemlighetens lockelse och den status den kan ge är kopplad till kön, till maskulinitet och femininet och även till sexualitet. Hemliggörandet aktualiserar föreställningar om kvinnor som i grunden oförmögna att bevara hemligheter – den stereotypa sladdertackan – en tankefigur som bygger på historiskt etablerade uppfattningar om kvinnokroppen som svag, opålitlig och läckande (Higgins 2018; Lloyd 1984; Shildrick 1997). Samtidigt länkas förmågan att bevara hemligheter till maskulint kodade egenskaper som kontroll, motståndskraft och självbehärskning och till en (vit) heterosexuell man utrustad med en "carefully bounded body that does not leak its secrets into the public" (Melley 2012: 24). Att misslyckas med hemlighållandet, eller att medvetet läcka viktiga hemligheter, associeras med bristande maskulinitet och virilitet och även med icke-normativ sexualitet – så har till exempel spioneri ofta associerats med homosexualitet. IR-forskaren Mary Manjikian (2020) menar att homofoba föreställningar om att den homosexuella personen inte förmår hålla sin "skamliga" hemlighet – sin sexualitet – hemlig har framställts som ett "bevis" för att homosexualitet utgör en potentiell säkerhetsrisk. Medan heterosexualitet alltså har formats till ett tecken på lojalitet med nationen och förmåga att hålla hemligheten hemlig, har homosexualitet förknippats med svaghet och opålitlighet.

Nedan presenteras vår analys med tre teman. Det första handlar om hur hemligheter blir attraktiva och kan möjliggöra njutning, det andra rör hemliggörandets relation till könshierarkier och sexualitet och det tredje belyser hemlighetens roll för att legitimera staten och svensk säkerhetspolitik. Avslutningsvis diskuteras relationen mellan militära

hemligheter, genus och demokrati. Bör det hemliga förstås som ett hot mot, eller snarare en förutsättning för, demokrati?

Hemlighetens attraktion

Vid Bungenäs är platsens historia som hemligt militärt område, som redan påpekats, en resurs som bidrar till dess tjustring. Att området fortfarande presenteras som stängt och avskilt, trots att tillträdet idag är helt fritt, signalerar utvaldhet och markerar avstånd i relation till mer ordinära fritidshusområden. Staketet och ingångsanordningarna visar, liksom det faktum att området bara är tillgängligt till fots eller på cykel, att speciella förhållningssätt och regler gäller. Förutom att bilar är förbjudna, fick vi under våra fältarbeten reda på att även fyrhjulingar och motorbåtar är bannlysta, samt att byggarbeten inte tillåts under sommarmånaderna. Vi hörde också berättelser om att markägaren Kuylenstierna själv fattar beslut om vem som får köpa en tomt och inte. Ingen annonsering sker, utan de som är intresserade av att köpa kommer att hitta hans telefonnummer, menade Kuylenstierna i en intervju (*Residence* 2014). Att känna sig utvald tolkar vi som en avgörande aspekt av hemliggörandets attraktion. I Simmels termer kan vi tala om Bungenäs som en "hemlighetsaristokrati" (1906: 486), där gemenskap formas kring exklusivitet och kring delandet av, och omsorgen om, det som varit hemligt. Platsen är så hemlig att det inte går att säkert veta dess historia; så till exempel framhålls i gestaltningsplanen att "det *sägs* att FRA (Försvarets radioanstalt) höll till i källaren där man upprättat en hemlig anläggning [...]" (Region Gotland 2012b: 40, vår kursiv). Detta är en plats där föreställningen att det fortfarande finns outrätade frågetecken omhuldas, vilket skänker intensitet och legitimitet åt hemlighetsaristokratin.

På liknande sätt skapar hemlighetsmakeriet en gemenskap i nätbaserade sammanslutningar av bunkerologer. Här handlar det om att visa varandra nyupptäckta eller särskilt hemliga ställen, men samtidigt sörja för att inga riktiga, det vill säga militärt aktiva eller säkerhetspolitiskt betydelsefulla, hemligheter avslöjas. Denna gräns bevakas kontinuerligt, exempelvis genom uppmaningar att inte skriva ut var underjordiska fynd är belägna, eller skarpa tillsägelser till den som sagt för mycket.

I dessa sammanhang blir framställandet av sig själv som den som har hemligheten, men ändå inget avslöjar, centralt. Detta är uppenbart en svår manöver, eftersom det dolda ju måste visas fram för att positionen som hemlighetsinnehavare ska kunna bekräftas.

En hemlighet behöver kontinuerligt återskapas som hemlig för att utgöra ett kitt i en gemenskap. Hemlighetskapitalet vilar i vårt material i många fall på ett retroaktivt hemliggörande – ett slags åter-förhemligande av något som inte längre är hemligt, eller som kanske inte ens har varit hemligt. När en bild på miniubåten "Spiggen", som ställts ut till allmänhetens beskådande i Töre hamn utanför Kalix, lades upp i en grupp för bunkerologer uppmanades samtidigt medlemmarna i gruppen att inte avslöja var ubåten befann sig, då "allt är öppet runt henne [ubåten]" (inlägg 9/7 2020). Det tycks som att njutningen i att känna till något hemligt här samsas med den gemenskap som formas kring att beskydda och vaka över det hemliga.

Upptagenheten av om en plats fortfarande är hemlig eller inte såg vi tydligt i materialet från olika grupper på sociala medier. En plats som beskrivs som "aktiv", eller som innehållande någon form av hemlig information av betydelse för försvaret av Sverige idag, omskrivs i särskilt känsloladdade termer. Det förs diskussioner om huruvida övergivna platser har tagits tillbaka av Försvarsmakten eller inte, om de innehåller känslig information och i vilken utsträckning det då är rätt att publicera bilder. Även på öppna visningar laddas platser genom att beskrivas som *fortfarande* hemliga. På Batteri Arholma lät guiden oss snabbt kika in på kraftanläggningen men sa samtidigt att vi inte fick ta bilder, eftersom vissa delar av konstruktionen fortfarande användes, och var hemliga. En viktig del av kulturarvsplatsernas attraktion är fantasin att det som ursprungligen var hemligt fortfarande i någon mening är hemligt och att anläggningarna ännu går att aktivera. Guiden berättade att den vanligaste frågan hon får är om batteriet skulle kunna användas även idag (30/6 2020). En tolkning är att hemlighetskapitalet ökar när hemlighållandet förläggs till vår samtid: att något fortfarande är riskabelt att visa öppet genererar en särskild mystik och signalerar att platsen är otvetydigt betydelsefull.

Laddningen förstärks när det anspelas på militära hemligheter och hot mot den nationella säkerheten. Att bli inbjuden att dela hemlighe-

ter som anses röra nationens suveränitet och överlevnad skapar en särskild sorts utvaldhed. I en studie av hur hemliggörandet konstruerades i det amerikanska forskningsinstitutet RAND – en civil organisation med nära kopplingar till den amerikanska militären – beskriver historikern Janet Brodie "the deep pleasure of a civilian given access to national security secrets" (2011: 658). Njutningen hänger samman med känslan av att stå över de oinformerade och okunniga och att vara invigd i det allra hemligaste, menar hon. Denna njutning har också en könad dimension, som till exempel kommer till uttryck när en av fruarna till männen som arbetade på RAND beskriver, "with some bitterness", som Brodie uttrycker det, hur mycket hennes man tyckte om att hålla saker hemliga för henne.

Också på de militära kulturarvsplatser som vi har besökt kan vi se att hemlighetsmakandets lockelse är relaterad till könsidentiteter och särskilt till maskulinitet. Praktiken att dela militära hemligheter (åter)upprättar en gemenskap som bygger på manlig homosocialitet. Iscensättningen av Bungenäs som ett slutet område åkallar en historia som är starkt och ensidigt knuten till mäns erfarenheter. Det var män som befann sig här under tiden det var stängt, antingen som värnpliktiga eller försvarsanställda. När gestaltningsprogrammet anger att inga militära anläggningar eller spår av försvarsverksamhet får förstöras eller täckas över skyddas denna enkönade verksamhets historia (Region Gotland 2012b). På så sätt får den fysiska miljön inskräpa relationen mellan hemlighet, militär och maskulinitet. Vid den militära träningsbanan – idag nästan dold under björnbärssnåren – tränade de värnpliktiga säkert ålning medelst hasning, resonerade vi i forskargruppen när vi promenerade i området en solig dag i augusti (27/8 2020). Vi hittade patroner och järnskrot och undrade över urgröpningen i marken på stenstranden som nog var en granatkrater, och som alltså är skyddad och ska bevaras.

I kulturarvifieringen vid Bungenäs understödjer platsens historia som avstängt område, och att endast män haft tillträde, skapandet av en miljö och en livsstil med särskilda regler. Platsens hemliga bakgrund och fortsatta associering med det militära är viktiga tillgångar för att, som Kuylenstierna och hans medarbetare har gjort, utveckla området till något speciellt och exklusivt. Samtidigt har detta inneburit ett avståndstagande från etablerade manliga statusmarkörer som bilmodeller

och motorbåtar: ”Det händer något med oss när vi tvingas kliva ur våra bilar och ta oss fram på cykel, vi möts på riktigt, som likar, vi talar med varandra. Det blir en annan stämning”, har Kuylenstierna sagt i en intervju (*Residence* 2014). Här får den svenska historien av folkförsvar och värnplikt för män löpa samman med ett exklusivt, icke-folkligt och framkantsestetiskt projekt där det som kan uppfattas som ett militärt formspråk präglar arkitekturen. En gemenskap formas kring områdets särskilda och hemliga historia, och kring förmågan att uppskatta en sparsmakad och bitvis brutal kalla kriget-estetik som signalerar maskulinitet, fitness och gott om pengar (Frihammar och Krohn Andersson 2020). Uteplatser anläggs vid värn som hindrar insyn och ger vindskydd, och en maffig grill kan harmoniera väl med kalla krigets militära lämningar.

Upptäckarlust

Att upptäcka en orörd hemlighet är något som många kulturarvsaktörer framställer som särskilt lustfyllt, något som vi berört tidigare i boken. Dagens bunkerentusiast kan placera sig i en manlig genealogi genom att återupptäcka bunkrar som män före honom byggt. Samtidigt beskrivs de underjordiska platser som påträffas och friläggs på olika sätt i termer av jungfrulighet eller obeträdd mark, något som samsas med sexualiserade representationer av bunkrar som feminiserade objekt som ska ”upptäckas, erövrar – helst som förste man på plats, penetreras, och förevisas som troféer” (Frihammar och Krohn Andersson 2020: 141).

Men det är inte bara att avtäcka det orörda som är lockande utan också att *avslöja* hemligheten och visa hur det i realiteten ligger till. En äldre man, bosatt i närheten av batteriet på Arholma och som tidvis arbetade som tillsynsman under kalla kriget, berättade för oss att han inte ger så mycket för dagens beskrivningar av batteriet och dess underjordiska bergrum som tidigare okänt och avspärrat. Det skulle vara så väldigt hemligt var installationerna runt om i skärgården låg, sa han, ”men det visste ju alla, det visste alla” och ”när folk gick på kanonerna fick jag be dem gå därifrån” (intervju 2/7 2020). På batteriet fanns det också små hål i stängslet och ungdomar strosade runt inne på området. Berättelsen visar på den tillfredsställelse som kan finnas i att avslöja

ett retroaktivt hemliggörande. Mannen sticker hål på beskrivningar av platsen som tidigare ”topphemlig”, till exempel i marknadsföringen av batteriet som turistmål och rekreationscenter.²⁰ Att avfärda en nutida hemlighetsberättelse kan på så sätt också tolkas som ett sätt att etablera en privilegierad kunskapsposition: att avslöja att det som för en oinvidd kan se ut som en hemlighet egentligen aldrig varit det. Denna avslöjande rörelse är motsatt den som åter-förhemligar något som riskerar att inte längre verka hemligt trots att det egentligen fortfarande är och borde vara det, som i exemplet med ubåten *Spiggen*. Båda rörelserna kan dock skapa ett hemlighetskapital. Vi uppfattar också att det finns en förtjusning i att se igenom ett fejkat hemlighetsmakeri. Att visa att det andra tror är hemligt i själva verket inte alls är det innefattar ett mått av att förödmjuka eller tillrättavisa någon. Denna kunskapsposition, *att veta bättre*, kopplas ofta till en vardaglig och konkret erfarenhet av att vara på plats, något som också kan ställas mot en ovetande överhet.

Kampen om vem som känner till och vet vad som är en (riktig) hemlighet kan på så sätt utspelas som en konflikt mellan elit och folk, där det läggs fast en föreställning om att de ”riktiga” hemligheterna inte tas om hand av staten eller överheten, utan bevaras av folket. När vi samtalar med en besökare på Arsenalen (29/2 2020), som hade egna minnen av att göra värnplikt under kalla kriget, sa han att det fortfarande finns hemliga vapen och förråd gömda överallt i Sverige. Han berättade bland annat om ett nyupptäckt förråd med vapen som gömts bakom en liten lucka i en skolgymnastiksal. Problemet var, enligt honom, att kunskapen om det hemliga håller på att försvinna eftersom den inte finns samlad och omhändertagen hos myndigheterna. I stället har den burits av medborgarna, som nu börjar bli gamla och tar hemligheterna med sig, om inte i graven, så i alla fall bort från samhällsgemenskapen. Besökaren gav ett exempel: ”När ’Nisse 65 år’ gick i pension så försvann kunskapen, det var bara han som visste om var materialen fanns.”

Denna typ av berättelser förmedlar även att de som är på plats på marken, och alltså kan bevara nationens hemligheter, också är de som har kunskap och förmåga att avslöja fiendens hemligheter. Under vårt fältarbete på Gotlands Försvarsmuseum berättade vår guide (28/8 2020), som tidigare varit försvarsanställd, om en främmande ubåt som lämnat spår på havsbotten väster om ön. Han menade att ”rapporten om

kränkningen inte ens blev registrerad”, något som antydde bevisa hur hemlig kunskapen om kränkningen var, och möjligen också att den blivit mörklägd av myndigheterna. Att vara någon som känner till den *riktiga* hemligheten – det vill säga att en sovjetisk ubåt lämnat spår väster om Gotland – placerar sagespersonen som en som *vet*. Att soldater och militär personal uppfattas ha en särskild och särskilt auktoritativ kunskap har i forskningslitteraturen beskrivits med begreppet ”ground truth” (Tidy 2016). Kunskapsanspråken bottnar i idén att militärer som varit nära militära hot, krig och våldsutövning besitter en förstahandskunskap som motsvarar en obestridlig sanning. Det hemliggörande som sker inom ramen för kulturarvet bidrar på så sätt till att militära sanningsanspråk blir både omfattande och svåra att utmana.

Lockelsen i att kunna se igenom dimridåer kommer till uttryck även i andra narrativ som handlar om att upptäcka och tyda fiendens spår under kalla kriget. Här är det ofta fråga om en avancerad form av teckentydning, som tydliggörs i berättelser om spioner från öst som uppträdde som just polska tavelförsäljare eller äggplockare, eller om misstänkta ubåtar som synts vid de svenska kusterna. Denna teckentydning understöds också av det sätt på vilket Sverige var militariserat under kalla kriget. I boken *Björnen kommer. Om ryssrädsla, mönsterseende och militära misstag* (2017) lyfter journalisten Mattias Göransson fram att upplevelser av hot i kombination med Sveriges omfattande militarisering och totalförsvartanken fick till följd att i princip vilken vägkorsning eller strandrensa som helst kunde uppfattas som en försvarshemlighet. Därmed blev de något som fienden skulle kunna vara intresserad av, och som mängder av uppgiftslämnare och observatörer sa sig ha bevis för att de också *var*. Det spännande i att avslöja och se igenom fiendens list, och att spåra det hotfulla och skrämmande även i det som kan framstå som helt vardagligt och normalt, uppfångas effektivt i olika slags kulturarvifieringar, som i Flygvapenmuseums fasta utställning ”Om kriget kommer – Sverige under kalla kriget”. Här inbjuds besökaren att bli en kontrapion genom att mer eller mindre dolda och illavarslande tecken på sovjetisk närvaro smugits in i utställningens presentation av typiska hemmiljöer från 1950-tal till 1990-tal. Några blodstänk kan dyka upp i kökshörnan, små illröda Stalinfigurer kikar fram i bokhyllorna bland den tidstypiska litteraturen och vid närmare beskådande blir besöka-

I Flygvapenmuseums installationer av heminteriorer från kalla kriget kan besökaren leta efter spår av fienden.

ren varse att upphöjningen i vardagsrumsgolvet är en främmande ubåt. Dessa gestaltningar kan bland annat tolkas i relation till kalla krigets totalförsvarstanke och idéerna om allas delaktighet och skyldighet att vara på sin vakt mot femtekolonnare och infiltratörer. Museet bjuder så att säga in besökaren att lekfullt ta sig an kalla krigets medborgaruppdrag, nämligen att leta efter dolda spår och tecken på fiendens närvaro.

Hemligheter, kön och sexualitet

Att dela en hemlighet är att vara del av en gemenskap (Simmel 1906). Vi har sett att hemligheter och hemlighållande i kalla krigets kultur-

arvskontext stärker relationer mellan män och manlig gemenskap, med följden att kvinnor och femininitet avskiljs från militära aktiviteter och beskyddet av nationen. Här vill vi återigen ta hjälp av kulturarvifieringen vid Bungenäs för att tydliggöra vår tanke. Att tomtgränser inte är markerade förmedlar ett intryck av otämjd och icke domesticerad mark – något som förstärks av att raserade värn och bunkrar är spridda på stränderna och bland martallarna. Blomrabatter och gräsmattor får inte förekomma och inte heller färgglada utemöbler, studsmattor eller torkvindor i plast (*Designmanual Bungenäs* 2014). Föreskrifterna utesluter estetiska och materiella uttryck som sammankopplas med familjeliv, kvinnor och barn. Just avsaknaden av feminina uttryck betonar områdets militära historia med sina försvarsinstallationer, vapen och våldskapacitet. Här tar idén att (hemlig) militär verksamhet vilar på frånvaron av kvinnor och femininitet konkret och rumslig form. På så sätt slår både gestaltungsprogrammet och den designmanual som tagits fram för området vakt om att byggnader och omgivningar ska förbli associerade med maskulinitet och med en enkönad militär erfarenhetsvärld.

Även i andra sammanhang får frånvaro av det domesticerade och feminina etablera och signalera hemlighet. På flera av de kulturarvsplatser vi har besökt gestaltas kalla krigets hemligheter genom berättelser om män som lämnar hemmet och sin hustru för att ge sig ut på hemliga uppdrag (Åse och Wendt 2022). Startpunkten för händelseförloppet i utställningen om den nedskjutna DC-3:an på Flygvapenmuseum illustreras med ett fotografi av en öppen ytterdörr, som visar en hall med blommiga tapeter i vad som ser ut att vara en 1950-talslägenhet. Texten lyder: "13 juni 0600-0700. Besättningen lämnar sina hem och beger sig till Bromma flygplats". I narrativet är fruarnas ovetskap ett återkommande tema, enligt berättarmönstret att männens uppdrag var så hemligt att inte ens deras närmaste kände till vad det var. På ett liknande sätt berättar den permanenta utställningen "Ytspänning: Kallt krig i Östersjön 1979-1989" på Marinmuseum i Karlskrona om de militärer som sändes ut för att bevaka den sovjetiska ubåten U 137 som gått på grund i Karlskrona skärgård. "Vi hade gift oss på sommaren och väntade vårt första barn", minns en kustjägare som intervjuas i en av de utställningsproducerade filmerna. När han blixtnakallades fick hustrun

inte veta vart han skulle, och han fick inte ringa hem förrän efter en vecka. Men så fick hon syn på honom på tv-nyheterna, ”med AK4, bas-ker, stridsmålade”.

Framhävandet i minnesskapandet av hur kvinnor hålls utanför det hemliga kan tolkas både som ett sätt att upphöja hemliggörandet genom att knyta det till en uteslutande manlig gemenskap, och som en maskulinisering av den som äger eller får del av hemligheten. Genom att tillåtas ta del av militära hemligheter, och genom att hålla familjen och frun utanför vetskapen om det hemliga, återskapas en maskulin beskyddarposition. När mannen beskyddar hemligheten, beskyddar han både familjen och nationen, vilket kan tolkas i termer av att hemlighållande får status som något nödvändigt och otvetydigt gott. I linje med Youngs (2003) resonemang gör beskyddslogiken att mäns överordning kan framstå som godhjärtad paternalism; han låter henne ”slippa” vetskap om militära hemligheter. Eftersom han skyddar henne från hemligheten för hennes egen och nationens skull, tycks kvinnors uteslutning legitim, samtidigt som könsskillnad och könshierarkier befasts. På det heterosexuella parets nivå blir kvinnans ovetskap – och den obekymrade lycka som förmodas följa med denna ovetskap – mannens ansvar och förtjänst.

Hemlighetsbevarandet bygger således här på och återskapar en viss typ av hierarkiska könsrelationer och heterosexualitet: att män beskyddar ”sina” kvinnor genom att inte inviga dem i hemligheterna. När föreställningen om den manliga beskyddaren och den ovetande kvinnan reproduceras i kulturarvifieringen, etableras samtidigt kopplingar mellan nationell säkerhet och heterosexualitet. Som vi diskuterat tidigare lyfter feministisk forskning fram hur föreställningar om säkerhet och säkerhetspolitik bygger på att heterosexuella och hierarkiska familjerelationer associeras med trygghet, samtidigt som ”avvikande” sexualitet och jämlikhet mellan könen sammankopplas med hot och instabilitet. Att återskapa stabila heterosexuella relationer fungerar därför också som ett sätt att återskapa ordning och säkerhet.

Minnesskapandet om ubåtskrisen och DC-3:an synliggör hemliggörandets könade dimensioner genom att fruarna aktivt används i berättelserna och visas fram som de som lämnas kvar hemma i ovetskap när männen ger sig av. Genom att vraket bärgas och paren efter slutfört

hemligt uppdrag symboliskt återförenas kan ordningen återställas (Åse och Wendt 2022). När riktlinjerna för att bevara de materiella minnena på Bungenäs togs fram, uteslöts formuttryck som påminner om en feminiserad hemmafront eller kvinnors erfarenheter. Ett sätt att förstå detta är att i en svensk historisk och militär kontext av värnplikt och folkförsvar är hemliggörandets koppling till maskulint beskydd så självklar att kvinnors respektive nationens status som det som ska beskyddas inte nödvändigtvis behöver gestaltas. Med andra ord behövs inga hänvisningar till det nationella hemmet eller hemmafronten för att manifesteras beskyddslogiken. Genom referenserna till militära hemligheter kan män uppfattas garantera kvinnors trygghet utan att kvinnor ens behöver vara närvarande. På så sätt signalerar mäns militära hemligheter kvinnors trygghet.

Vår tolkning är alltså att i kulturarvet används hemligheter på sätt som aktualiserar en könad beskyddslogik. Kulturarvifieringen uttrycker en fundamental idé om att rikets säkerhet är beroende av att de viktigaste hemligheterna inte avslöjas. I denna och liknande konstruktioner frammanas en föreställning om staten som ett kassavalv ("a vault"), menar Manjikian (2020). För att beskydda det som finns i kassavalvet bedriver staten underrättelseverksamhet; den både spionerar och ägnar sig åt kontraspionage. Men dessa verksamheter är mer ambivalent könade och (hetero)sexualiserade än beskyddet av territoriet och hemlighållandet av de egna militära anläggningarnas utformning och placering. I spioneri är maktpositionerna rörliga och det är den som lyckas avslöja och stjäla andra staters hemligheter – utan att själv röjas – som intar en maktposition. Att bli spionerad på, det vill säga att bli betraktad i smyg, utan att själv veta om det, gör en utsatt och naken; då ligger hemligheterna i öppen dager.

I kulturarvsmaterialet förmedlas hur kalla krigets spionhot bemöttes genom statens kampanjer om vaksamhet. På Flygvapenmuseum i Linköping återges slogans som "Spionen lägger pussel" och referenser till "Den stora detektiven allmänheten". Men vi ser också, när detta beskydd har misslyckats och spioneriet är ett faktum, hur staten på olika sätt återfår sin maktposition. Museet illustrerar svenska spionfall med bilder av en spion som avslöjats, en som står inför rätta och, när det gäller storspionen Stig Wennerström, en bild av honom tillsammans med sina

sovjetiska uppdragsgivare. På Aeroseum presenteras den spiondömde Hilding Andersson på ett uppenbart nedsättande sätt, som någon som sålt ut sitt land "för en spottstyver". En feminiserande karaktäristik genljuder i en Sveriges Radio-dokumentär (*Spionen Stig Wennerström* från 2008) där hans svaghet för cocktailpartys och kändismingel lyfts fram. Wennerström framställs som en fåfång och ytlig person, arrogant och, inte minst, en dålig och rädd flygare. Han avslöjas till sist av sin hushållerska, som associeras med ett slags husmorsrationalitet och socialdemokratiskt rättspatos (Cronqvist 2004: 282f). Samtidens beskrivningar påminner alltså om dåtidens spionnarrativ där, som Cronqvist påpekar, den höge officeren förfaller till simpel förrädare. När 1950-talets spioner avslöjades, som till exempel Fritjof Enbom 1952, presenterades de som utseendemässigt och socialt avvikande. Bristande personlig hygien och allmän slafsighet, liksom en feminin vekhet, blev en indikation på opålitlighet (Cronqvist 2004: 157ff), något som också visar hur spioneri sedan länge knutits till att vara både moraliskt och fysiskt undermåligt, samtidigt som statens och den nationella trygghetens associering med en sund kropp, heterosexualitet och familjeliv kunnat stärkas.

Manjikian (2020) påpekar att vapnet i spioneri utgörs av en voyeuristisk och rovgirig blick, "the predatory gaze", som riktas mot andra länders hemligheter. Sätten att i vårt material musealisera spionen – att visa både hur han avslöjas och avmaskuliniseras – kan ses i ljuset av en uppdelning mellan "the gazer" och "the object of the gaze". Det är en könad dualism som bärs upp av historiskt etablerade föreställningar om kvinnors kroppar och nakenhet som objekt för män att visuellt njuta av (Berger 2008 [1972]). Detta innebär att den stat vars hemligheter avtäckts genom att den utsätts för spionage feminiseras, samtidigt som även spionen kan avslöjas och då blir den som feminiseras, medan staten som lyckas avslöja spionen framstår som stark och maskulin.

Vid de militära kulturarvsplatser vi besökt är spionen som karaktär eller gestalt emellertid inte särskilt framträdande. En möjlig förklaring till de få referenserna till spioneri är att det uppfattas som en smutsig verksamhet, menar Manjikian: "Spying [...] has a queer status – both in terms of its ethics and its gender" (2020: 93). Inte ens de som spionerar för den egna statens räkning uppfattas som pålitliga eller lojala. Att, som spionen gör, dölja sin "sanna" identitet och utge sig för att vara något an-

nan än den man är gör denne till en gestalt som sprider ovisshet och oro, på samma sätt som en queer person som inte låter sig definieras i termer av en binär och essentialistisk förståelse av kön och sexualitet. Utifrån IR-forskaren Laura Sjöbergs (2016) analys av säkerhetspolitik som sammankopplad med föreställningen om könen som tydligt och skarpt åtskilda blir spionens osäkra (köns)identitet en potentiell säkerhetsrisk: är spionen vän eller fiende, kvinna eller man? Inte heller är spionens sexualitet rättframt tydlig utan osäker och dold. En osäker heterosexuallitet kan också tolkas i termer av bristande nationell lojalitet. Idén om homosexualitet som något som avslöjar en förrädare eller spion bär upp föreställningar om att heterosexuallitet, liksom fasta könsidentiteter och genusnormer, borgar för nationens trygghet (Neocleous 2006).

I FRA:s beskrivning av sin egen historia av avlyssning och hemlig spaning är spioneriets associationer till svek och ljusskygghet frånvarande. Minnesskapandet bärs upp av narrativ som är inriktade på maskulinitet, genialitet och obestriddligt goda avsikter. Myndighetens publicerade historieskrivning, liksom den visning vi fick på dess museum, inleds med en redogörelse för hur det nazistiska Tysklands kryptomaskin, den så kallade G-skrivaren, forcerades. Berättelsens huvudperson är matematikern Arne Beurling som på några veckor lyckades avslöja kryptot, något som beskrivs som centralt för att hålla Sverige utanför kriget (Wallin odat.: 9). Beurlings gestalt och gärning är en återkommande resurs i minnesskapandet kring svensk signalspaning. Det finns en bronsbyst av honom på FRA:s område på Lovön, liksom utanför matematiska institutionen i Uppsala. Han porträtteras även i SVT-dokumentären *G som i hemlig* (1994) av Olle Häger och beskrivs där som ett geni och det "mest svenska", medan ett program från Utbildningsradion ser honom som en "hemlig hjälte" (*Snillet som knäckte den hemliga G-skrivaren* 2020). Idén om det ensamma manliga matematiska geniet förkroppsligas i Beurlings person, och dessutom kan berättelserna om avslöjandet av Hitler-Tysklands hemligheter användas för att ge såväl kalla krigets som dagens signalspaningsverksamhet legitimitet. Vid vårt besök på FRA-museet påpekades flera gånger att verksamheten är hemlig, och att det finns problem med att berätta explicit om dagens aktiviteter. "Om vi berättar hur vi lyssnade av Hitler och Stalin så hoppas vi att publiken kan dra slutsatser om hur vi kan lyssna av dagens diktatorer"

(31/1 2020). Här bidrog den historiska parallellen till avslöjandet av Hitlers hemligheter till att dagens signalspaningsverksamhet kan framstå som rättfärdig och nödvändig.

I historieskrivningen sker en sammankoppling mellan heterosexuallitet, ett traditionellt familjeliv och konventionella könsroller, och att kunna hålla statens hemligheter trygga. I FRA:s berättelse om sin uppkomst är hemlighetstemat starkt närvarande. I småskriften *Kvinnorna vid FRA* beskriver en anställd sin första dag på jobbet: "Jag skulle infinna mig på Karlaplan 4, 3 tr., Jacobsson. Adressen var så hemlig, att jag fick lära mig den utantill, skriva upp den var bara inte att tänka på" (Wallin 2020: 8). Hon berättar också att många av de anställda var officersdöttrar eller officersfruar, och att kvinnor uppmanades att rekrytera sina kvinnliga släktingar till myndigheten. En tolkning här är att familjeband kan uppfattas som ett slags garanti för att en kvinna ska kunna anförtros rikets hemligheter. Under andra världskriget och början av kalla kriget beskrevs hur kvinnorna vid FRA utförde okvalificerade arbetsuppgifter, med något enstaka undantag under manligt ledarskap. Det var så hemligt, berättar en anställd, att kvinnorna aldrig fick någon återkoppling på sitt arbete, för om de någon gång skulle hamna i förhör hos främmande makt vore det bättre både för dem själva och staten att de inget visste. "Jag förstod faktiskt inte nyttan med det jobb jag gjort på FRA förrän långt senare, när jag fick anställning på Försvarsdepartementet" (Wallin 2020: 28). På så sätt återskapas tropen om den ovetande och av mannen beskyddade kvinnan, trots att det här handlar om kvinnor som i sitt arbete hanterade militära hemligheter. Det framstår som givet att det är ett manligt privilegium att ha kontroll över hemligheterna.

Men att spioneri och hemlig underrättelseverksamhet ändå kan riskera att uppfattas som smutsigt, och inte helt könsideologiskt eller heterosexuellt oantastligt, såg vi spår av på FRA-museet. Guiden påpekade att de handskas försiktigt med ordet spion. "Vi är inte spioner. Spioneri är olaglig verksamhet" (31/1 2020). Samtidigt som myndigheten inte ville associeras med snokande efter andra länders hemligheter, såg vi hur man värnade FRA:s hemlighetskaptal, inklusive dess status som den som vaktar statens metaforiska kassavalv och de riktiga hemligheterna. Detta tog sig bland annat uttryck i att *inte* berätta öppet om

sin verksamhet, utan att vara tyst och oåtkomlig för vissa grupper av personer. De med guidens ord militärt överintresserade var till exempel inte välkomna till museet. En tolkning är att de som är alltför intresserade av militära hemligheter, och av militär verksamhet generellt, inte uppfattas som pålitliga – överintresset gör att de inte antas kunna hålla hemligheterna hemliga, vilket också, som vi redan beskrivit, kan kopplas till gruppens avvikande maskulinitet. Den skepsis som flera kulturarvsaktörer visat de militärt överintresserade kan också relateras till den svenska försvarsmaktens sedan länge etablerade självförståelse, i vilken offensiv militär våldsutövning nedtonats och osynliggjorts (Sandman 2019). Militärens uppgifter har under lång tid förlagts till en byråkratisk kontext, där försvarets uppgift snarare setts som att utbilda svenska soldater än att faktiskt kriga och utöva våld (Malm 2019). I detta perspektiv blir ett överdrivet intresse för våld ett tecken på otillförlitlighet, eller ett uttryck för en ”osvensk” syn på våld som något attraktivt.

Staten och hemligheten

Musealiseringen av, och berättelserna om, kalla krigets hemligheter uttrycker principiella idéer om vad som är legitimt och inte för staten att hålla hemligt och för vem. I linje med kritiska kulturarvsstudier är vårt perspektiv att hemlighållandets kulturavvifering har bäring på samtida identiteter och maktrelationer. I det här avsnittet diskuterar vi på vilka sätt hemliggörande i kulturavet har betydelse för hur medborgarskap formas och statens makt kan legitimeras. Vi knyter an till hur samtida teoretiker diskuterat de hemligheter som skapas i allmänintressets namn, det vill säga den statliga praktiken att undanhålla medborgarna information, exempelvis med hänvisning till rikets säkerhet. Med utgångspunkt i förståelsen av hur hemlighetens praktik skapar värden och relationer understryks hur hemliggörandet (om)skapar maktrelationer, inte minst relationen mellan medborgare och stat (Masco 2010: 439; Walters 2020; jfr Seantel och Walby 2016).

Kritiska resonemang om den demokratiska statens säkerhetsapparat lyfter fram att det som många betecknar som ”the security state” utvecklades under kalla kriget, när hotet om ett tredje världskrig och en kärnvapenapokalyps fick legitimera ett accelererande hemligstämplande av

information (Masco 2010). Såväl idag som under kalla kriget uppfattas hemligheter som antas kunna hota själva staten som statshemligheter. De ska förvaras i statens metaforiska kassavalv och skyddas med alla till buds stående medel. En fundamental föreställning är att statens suveränitet och medborgarnas säkerhet garanteras av att statshemligheterna, precis som det nationella territoriet, beskyddas.

Kalla krigets associering med statshemligheter, det vill säga hemligheter som direkt förbinds med nationell överlevnad, blir en betydelsefull resurs i kulturarvsskapandet. De militära kulturarvsplatserna kan utifrån detta laddas med fantasier om hur nära katastrofen var, vilket bidrar till att de åtgärder som vidtogs – och det hemliggörande som motiverades med att skydda svenskarna – förlänas en särskild dignitet. I marknadsföringen av underjordiska rum som blivit besöksmål eller är till salu samsas framhållandet av det topphemliga med beskrivningar av kärnvapensäkerhet.²¹

Vi ser hur hemliggörandet och (o)trygghetsskapandet på kulturarvsplatserna får spänning och djup när det kan relateras till utplåningshotet. När hemligheter kopplas till rikets säkerhet ökar vikten av hemlighållandet och dess laddning av hot och fara, dramatik, utvaldhet och gemenskap. Att vissa är betrodda och andra inte förmedlas i kulturarvifieringen bland annat genom berättelser som rör säkerhetsprovningar och skyddsklasser. En mängd olika behörigheter och nivåer på hemliga dokument omtalas i en historik över svensk signalspaning, skriven av en tidigare chef vid FRA. Myndighetens förfarande beskrivs här som inte helt motsägelsefritt, eftersom det ”formellt kunde innebära att författaren till en underrättelserapport inte själv var behörig att läsa den” (Grahns 2019: 50). Klassificeringen av handlingar innefattade i verksamhetens början ”hemkörda begrepp” som URHEMLIGT, URHEMLIGA HANDLINGAR och YTTERST HEMLIG (Grahns 2019: 132f, versaler i original).

I forskning om staters hemliggörande framkommer ett närmast oöverskådligt system av hemlighetshierarkier, med en mängd olika säkerhetsklasser. På forskningsinstitutet RAND fanns exempelvis många nivåer över ”Top secret”, och tillgång till det allra hemligaste Nato-materialet klassificerades som ”Cosmic” (Brodie 2011: 650). Samtidigt som toppkategorierna förlämnar hög status, pekar forskare på att säker-

hetspolitiska och militära hemlighetssystem tenderar att bli ogenomträngliga även för dem som arbetar i organisationerna, och lika mycket präglas av internt hemlighållande som av att undanhålla yttervärlden information (Walters 2020). Till hemlighetens natur hör ju att man inte får reda på varför man får eller inte får en viss säkerhetsklass. Denna fördunkling kan dock nyttjas i kulturarvssammanhang eftersom den öppnar för det lockande i att avslöja och avmystifiera något oavsett om, eller kanske just för att, hemlighetsmakeriet saknar underliggande logik.

Som litteraturvetaren och säkerhetsforskaren Timothy Melley (2012) påpekar är statens hemlighållande i själva verket långt ifrån hemligt eller osynligt – staten visar ständigt upp för medborgarna att det finns en mängd information som inte kan visas offentligt. Avspärrade militära områden, återkommande hänvisningar till hemligstämplad information, rigorösa säkerhetskontroller på känsliga myndigheter eller komplicerade system för behörighet är exempel på hur hemligheter inte bara produceras utan också demonstreras offentligt. Snarare än att de står i motsättning till varandra är hemliggörande och offentlighet, eller öppenhet, intimt förbundna. Genom "the spectacle of secrecy" visar staten hur skicklig den är på att bevara hemligheter, som medievetaren Jack Bratich skriver (2006: 494f). Vi menar att eftersom upprättandet av statens beskydd är så sammanlänkat med statens hemliggörande, kan referenser till hemligheter fungera som säkerhetsbetygelser, även i det militära kulturarvet.

Med andra ord: för att medborgarna ska uppfatta säkerhet och känna sig beskyddade så måste (stats)hemligheter finnas. Därför blir synliggörandet av staten som hemlighetshållare, och av militära hemligheter generellt, så centralt – vilket vi ser som en viktig aspekt av hemligheternas och det hemligas framträdande roll vid många kulturarvsplatser. Vi menar att det militära kulturarvet är en viktig arena för skapandet av det hemliga och den vidhängande idén att trygghet och säkerhet garanteras av att staten har hemligheter. När kulturarvifieringen producerar hemligheter förmedlas att medborgarna kan känna sig trygga. Ett sätt att förstå den mängd bevarade förbuds- och avspärningsskyltar som ständigt visas fram på platserna vi besöker är, som vi beskriver längre fram i boken, att dessa skyltar inte bara fungerar som påminnelser om hot och fara utan också signalerar statens beskyddskapacitet. En besökare som

vi intervjuade på Arholma berättade hur åsynen av de välbekanta gula förbudsskyltarna – sådana som hon sett så många av i sin barndom – får henne att känna sig hemma (30/6 2020). Kalla krigets kulturarvifiering kan ses som medskapande av associationerna mellan hemlighet och säkerhet. Statens förmåga att hålla hemligheterna och medborgarna trygga gestaltas om och om igen.

Ett illustrativt exempel på framhållandet av statens kapacitet att bevara hemligheter är dokumentärserien *Svenska hemligheter* som premiärsändes på SVT 2010, och där journalisten i det första avsnittet beger sig till FRA, en institution som beskrivs som ”en av landets i särklass hemligaste platser”. Här får tittaren veta att FRA är så hemligt att satellitbilden är manipulerad. Där myndigheten ligger syns bara träd. Filmen visar hur FRA omgärdas av avspärrningar och stängda grindar, samtidigt som journalisten berättar om det strikta fotoförbud som råder och hur det begränsar vad dokumentären kan visa. Filmteamet har blivit lovade att få se ”en del av området som aldrig visats offentligt förut”, men inspelningen blir inställd. ”Vi vet inte varför”, säger journalisten. Teamet måste nu ta sig någon annanstans för att filma, och beger sig i stället till en av FRA:s nedlagda anläggningar från kalla kriget, som verkar ligga djupt inne i skogen. Trots att denna plats sedan länge är nedstängd, berättar programmet inte var anläggningen finns. Senare sägs också att ingen vill tala om för filmteamet vad och vem man har spanat på därifrån. Både platsen och verksamheten är alltså fortfarande hemliga, är budskapet. Bilder på rostiga stängsel varvas nu med att journalisten hittar en överväxt lucka i marken och med händerna krafsar fram en gul varningsskylt med texten STOPP SKYDDSOBJEKT ur lövhögarna.

Om journalistisk verksamhet vanligtvis går ut på att avslöja det hemliga och övertyga om att nya, viktiga uppgifter framkommit, är denna berättelse strukturerad kring motsatsen. Det som visas fram är att det hemliga finns, och att staten ser till att det dolda och hemliga förblir dolt och hemligt. Därför blir det centrala narrativet att filmteamet *inte* får tillgång till, och inte kan berätta om, dessa hemligheter. Även de delar av det hemliga som de utlovats till sin film rycks bort, utan att det ges någon förklaring, en omständighet som spår på hemlighetsmystiken.

Samtidigt knyts på flera sätt det historiska hemliggörandet, som

gestaltas av den övergivna anläggningen från 1950-talet, samman med det nutida, representerat av FRA:s pågående verksamhet. När FRA:s uppdrag förklaras för tittarna, görs detta genom bilder på vad som ser ut som gulnade historiska dokument, lätt veckade och fläckiga, där textens typsnitt signalerar en äldre typ av skrivmaskin. Dåtid och nutid flätas också samman genom det sätt på vilket hotbilden mot Sverige beskrivs:

Om än att hotbilden har förändrats nåt sen man satt här nere [i den övergivna anläggningen], så är egentligen den stora skillnaden att det har tillkommit nya hot, i och med vårt globaliserade och framför allt digitala samhälle.

Genom att den historiska kalla kriget-erfarenheten knyts samman med dagens hot framstår det i denna berättelse som nödvändigt och klokt att staten fortsätter att ha hemligheter. Samtida politik legitimeras med att det är samma hot nu som då, även om hoten nu framställs som lite värre. Det hemlighetshistoriska djupet gör det också möjligt att frammana bilden av en utvecklad och beprövad svensk säkerhets- och trygghetspraktik som historiskt sett visat sig framgångsrik – alltså något som det tycks självklart att bygga vidare på.

Även om statens undanhållande av information i relation till sina medborgare kan framstå som gott genom att skapa känslor av trygghet, så finns det potentiella legitimitetsproblem med detta hemliggörande. Som Melley har påpekat (2012: 10) konstituerar statens hemlighållande medborgaren som underordnad, som passiv och som ett objekt för politiken, snarare än ett subjekt som deltar i politiken. Här aktualiseras en beskyddslogik som liknar den som finns inom familjen: genom att bevara hemligheten beskyddar staten medborgarna på ungefär samma sätt som mannen paternalistiskt beskyddar hustrun när han inte berättar. På en strukturell nivå medför statens hemlighetsbeskydd en form av underordning och potentiell feminisering av medborgaren. Den statliga beskyddslogiken är emellertid mer ambivalent än det beskydd som hör till familjen, eftersom feminiseringen utmanar den könade idén om manligt medborgarskap, som innefattar subjektsskap och politisk jämlikhet mellan män samt beskydd av kvinnor (jfr Åse 2018). Det finns således en risk att om medborgarna alltför uppenbart förnekas möjligheten

till jämlikt deltagande och tappar status som beskyddare kan det få till följd att staten uppfattas som illegitim.

Å andra sidan kan analogin mellan familjerelationer och stat-medborgarrelationer också verka legitimerande för ett statligt hemliggörande. De starka associationer som finns mellan familjefaderns förment naturgivna och goda paternalistiska beskyddarposition (Young 2003) och statens beskyddarposition gentemot medborgarna medför att statens hemlighetsbeskydd kan framstå som naturgivet och i grunden gott. På så vis ger normer om heterosexualitet och familj tyngd och legitimitet åt att staten har hemligheter, något som kan skyla över den underordnande feminiseringen av medborgarna.

Hemlighet och demokrati

I det militära kulturarvet betonas kalla krigets hemligheter och det återskapas ett statligt hemliggörande som etablerar maktordningar på flera nivåer. En ojämlik könsrelation upprättas och legitimeras när män beskyddar kvinnor genom att ha hemligheter för dem, och säkerhetspolitik legitimeras genom att staten har hemligheter för medborgarna. Dessa olika beskyddslogiker förstärker varandra: inte minst kan statens beskyddspolitik få legitimitet genom associationen till mäns "naturliga" heterosexuella beskydd av kvinnor.

Men för att fungera som värde- och identitetsskapande i relation till medborgarna kan givetvis inte det hemliga förbli hemligt i meningen dolt eller osynligt. Det måste kommuniceras att dessa hemligheter finns, vilket sker på en mängd olika sätt, bland annat genom kulturarvsskapandet. Genom att framhäva det omfattande hemliggörandet under kalla kriget gestaltar kulturarvet statens styrka och beskyddskapacitet. Den lätthet med vilken historiska hemligheter också kan glida över i ett slags pågående hemligheter påminner medborgarna om att militära hemligheter inte bara funnits utan också finns. Samtidigt betonas idén om en antagonist eller fiende som var, och kanske fortfarande är, ute efter hemligheterna. Logiken är att eftersom kalla krigets hemligheter fortfarande finns, så finns också hotet kvar, vilket kan motivera såväl nya säkerhetspolitiska och militära åtgärder som produktionen av nya hemligheter.

Föreställningar och känslor kopplade till nationell identitet kan också legitimera och idealisera hemliggörandet. Statshemligheten som idé bygger på den utsagda premissen att någon vill åt de svenska hemligheterna. Det betyder visserligen att nationen är utsatt för ett hot, men också att det nationella vi-et är i besittning av något värdefullt, något som är attraktivt för någon annan. Vetskapen om att statshemligheter finns kan därför erbjuda en känsla av gemenskap och delaktighet som bottnar i att andra begär det vi, i det här fallet i Sverige, har. Kalla krigets kulturarv erbjuder talrika möjligheter att återskapa denna känsla när besökarna inbjuds att ta del av vår hemliga historia och därmed även bli en del av ett åtråvärt nationellt kollektiv.

Samtidigt som statlig politik alltså kan göras legitim genom kulturarvets ständiga frammanande av det hemliga, så kan hemliggörandet också uppfattas som problematiskt eftersom viktiga demokratiska värden utmanas. Som Simmel påpekar råder det en principiell motsättning mellan hemligheter och det idealtillstånd av öppenhet som demokratiska idéer bygger på (1906: 469, 487). Här finns en central paradox: Å ena sidan tänks bevarandet av statshemligheter trygga rikets säkerhet och beskydda medborgarna. Å andra sidan riskerar den demokratiska staten sin legitimitet när medborgarna förvägras insyn i och inflytande över centrala frågor. Produktionen och hanteringen av statshemligheter handlar på så sätt ytterst om demokratins gränser och politikens räckvidd – om vilka frågor som det kan vara motiverat att undandra medborgerlig delaktighet, diskussion och ett gemensamt beslutsfattande.

Problematiken illustreras i Flygvapenmuseums utställning ”Hemliga handlingar: DC-3:an som försvann”. Här löper frågan om när staten har rätt att ha hemligheter för medborgarna som en latent röd tråd (jfr Ekström 2021) och bidrar till utställningens känslomässiga tilltal. Att myndigheterna höll det egentliga syftet med DC-3:ans flygning hemligt beskrivs som ett svek. Hemlighållandet framstår som orättfärdigt, särskilt gentemot de kvinnor som förvägrades information såväl om sina mäns arbetsuppgifter som om vad som hade hänt dem. I decennier lät den svenska staten dem leva i ovisshet om vilket slags flyguppsdrag deras anhöriga egentligen var ute på. Grå arkivskåp, högar med dokument och en tröstlös byråratkorridor, där det lyser röda vänta-lampor vid stängda dörrar, får i utställningen materialisera en lögnaktig och

sveckfull stat som borde ha talat om sanningen, särskilt för de kvinnor vars män försvunnit. Att den svenska staten i flera decennier hemlighöll uppdragets natur för kvinnorna, och inte kändes vid den sorg och det lidande som följde av att deras män offrade sina liv, gör att staten framstår som opålitlig och oärlig (Åse och Wendt 2022). Kvinnorna borde ha fått både information och stöd. Kritiken mot statens hemlighållande uttrycks alltså i termer av otillräckligt omhändertagande och bristande beskydd av kvinnorna. När kvinnorna undanhålls sanningen, framställs det som att staten sviker dem som den borde beskydda, och då ifrågasätts dess rätt att ha hemligheter för medborgarna. Här ser vi återigen att vad staten har rätt att hålla hemligt också aktualiserar föreställningar om kön.

I utställningen berättas även om hur kvinnornas lidande slutligen erkänns av staten och hur deras män får upprättelse och militära ärebetygelser. Det könade beskyddet återställs, vilket tar udden av kritiken mot staten och får det att i slutändan ändå framstå som legitimt att staten har hemligheter för medborgarna. Föreställningar om kön och heterosexualitet kan på så sätt bidra till att skyla över den demokratiutmaning som ligger i att staten hemlighåller information och därmed hindrar medborgarna från insyn och kontroll.

Ett återkommande förevisande av det hemliga kan också normalisera hemliggörandet och bidra till att detta upplevs som en självklar praktik, menar Melley (2012), något som leder till att den i grunden odemokratiska säkerhetsstaten legitimeras. Hemliggörandet framstår som en integrerad och nödvändig del av demokratin, snarare än som ett demokratiskt problem i den meningen att medborgarna förvägras insyn och utesluts från styret. Detta innebär en begränsning av det politiska samtalet på flera sätt. Utestängningen av medborgarna från det som görs hemligt betyder att avgörande frågor om vad som kan förstås som ett hot och på vilka sätt samhället bör agera hanteras av en militär och politisk elit, vars beslut ofta inte kan synliggöras eftersom det rör sig om hemligheter. På så sätt omöjliggörs jämlik debatt och politiskt ifrågasättande.

När hemligheten framstår som nödvändig och trygghetsskapande – som ett tecken på statens beskydd – får frågor som rör säkerhet och nationell trygghet en status som något som bör skyddas från insyn och

granskning. Att något är hemligt kan övertyga medborgarna om att nationen och demokratin är fredad från fiendernas försök till intrång. På så sätt kan framvisandet av hemligheter bli en resurs som kan ge intrycket att staten har kapacitet att hantera hotet. Hemliggörande kan också tolkas som medskapande av de hot som legitimerar hemlighetens existens. Utan ett allvarligt hot finns strängt taget inget behov av hemligheter. Omvänt kan görandet av det hemliga också formas till ett bevis på att hot faktiskt finns. Ju fler och viktigare hemligheter, desto starkare tycks hotbilden. Och ju större hot, desto större behov av militär beskyddskapacitet.

Däriigenom kan det hemliggörande som äger rum i kalla krigets kulturavifering förstås som ett sätt att göra säkerhetspolitiska hot konkreta och påtagliga och att etablera statens våldskapacitet som en förutsättning för trygghet. Inte minst bidrar hemliggörandet och glidningarna mellan historiska och samtida hot till att militarisering och upprustning kan framstå som nödvändig, både då och nu. Vår tolkning är således att det hemliggörande vi ser i kulturarvet både medverkar till att övertyga om hoten mot den nationella gemenskapen och erbjuder ett löfte om att staten kan kontrollera dessa hot. Förekomsten av ett säkerhetspolitiskt hot och hemlighållandet av specifik kunskap om detta hot liksom om statens försvarsförberedelser sammanlänkas alltså med säkerhet. Budskapet som förmedlas blir att medborgaren kan vara trygg eftersom det finns något som hen inte vet, och inte får veta.